

ПРОБЛЕМИ НА ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ОПИСАНИЕ НА АНТОНИМИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ ИСТОРИЧЕСКО ГЛЕДИЩЕ

Една от многобройните заслуги на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка за развитието на българското езикознание, и в частност на българската лексикология и лексикография, е съставянето в съавторство със Ст. Василева на първия у нас „Речник на антонимите в българския език“ (Пернишка, Василева 1997, 2014) (нататък – РАБЕ). Трудът е съществен принос за родната ни лингвистика, тъй като поставя началото на нов лексикографски жанр в нашата филологическа наука. Измежду неговите високи качества са компетентно разработените от Е. Пернишка проблеми на речниковото описание на антонимите и приложените на практика сполучливи решения на редица дискуссионни въпроси, повдигани от и без това бедно разработената в световен мащаб теория за създаване на такъв вид лексикографски справочници (Пернишка 2000: 71–80). Същият представя богатството на антонимите като изразни средства в българската реч и е ценно помагало както за специализирани теоретични изследвания в областта на езикознанието, така и за практическото запознаване в пълнота с многообразието на нашия език. Речникът отразява виждането на Е. Пернишка, която е автор на концепцията за неговото съставяне, за езиковата категория, която се описва. Приносният характер на труда не само за българската, но и за лингвистическата наука в глобален мащаб изпъква още по-ясно поради факта, че антонимните речници като цяло нямат дълга традиция и не са много дори в рамките на световната лексикография¹.

При така изградения солиден фундамент в жанра назрява необходимостта от създаване в нашето езикознание и на исторически речници на антонимите в българския език, които да представят това семантично отношение в отделните минали етапи от развоя на неговата лексикална система през многовековното му съществуване. Равнището на научните изследвания по историческа лексикология, и по-специално върху словообразуването на думите с негация в старобългарски език², степента на разработеност на критиката на текстовете в изворовата старобългаристика и постиженията на славянската историческа лексикография са обективни предпоставки за успешното изпълнение на един бъдещ проект за създаване на такъв тип палеославистичен лексикографски справочник.

¹ Подробна библиография на различни по тип лексикографски трудове (едноезични, двуезични, идеографски, комбинирани със синонимни и т.н.), описващи антонимията като семантично отношение в различни езици, вж. у Пернишка 2000: 72.

² От изследванията с отношение към историческата лексикология на славянските езици вж. Шуман 1958; Мошински 1982: 81–97; Молнар 1985; Лопина 1988: 165–172; Андриевска 2003; Ефимова 2005: 251–264.

Още изтъкнатият български медиевист А. Давидов определя като една от първостепенните задачи пред българската историческа лексикология и лексикография днес комплексното изследване и описване на антонимното богатство на старобългарския език на парадигматично и синтагматично равнище (Давидов 1996: 12). Антонимията е едно от най-добре книжовно документираните семантични отношения от историческо гледище. Неговото развитие в лексикалната система на писмения език от разглеждания период се намира в тясна връзка с основния метод на познание през Средновековието, съгласно който не всичко се подчинява на логиката на причинно-следствените отношения, а за основополагащ принцип на гносеологията се използва противоречието на логическите построения (Мейендорф 1974: 225). На тази основа в религиозните съчинения от епохата възниква разгърната антиномична система на мислене, в чиято основа лежи утвърждаването на равноправно съществуване на взаимноизключващи се съждения³. Най-очевидни и позитивни истини на християнския опит се изразяват посредством антиномии, т. е. чрез твърдения, които във формалната логика взаимно се изключват⁴.

В унисон със служещата им за еталон византийска литература средновековните книжовници от Първото и Второто българско царство широко използват антонимията като средство за изграждане на антиномии. Въпреки това проблемите на антонимните отношения в средновековния български език все още чакат своето монографично изследване и речниково отразяване, които да представят категорията негирани думи не изолирано, както в досегашната научна литература, а във връзка с техните положителни еквиваленти, разкривайки антонимията на парадигматично и синтагматично равнище в езика според свидетелствата на запазените до нас писмени паметници. Докато явлението синонимия е на определено, макар и начално ниво на частична разработка в лексикографското описание на семантичните отношения на старо- и среднобългарската лексика, то антонимията практически не присъства изобщо в историческите речници, като изключим сведенията за този вид парадигматични

³ Антиномии се употребявали и от древногръцките ритори за възбуждане психиката на слушателя чрез неочакван преход към противоположното твърдение. Елинистическата антистетична мисъл обаче за разлика от византийската няма дълбока гносеологическа основа. Тя възниква в руслото на риторската естетика, която поставя над всичко думата заради самата дума. Важен е само моментният ефект от фигурата, а не нейната дълбинна философска значимост. Византийските мислители използват антистетичните съждения на друго равнище, което е резултат от продължително напрегнато философско търсене, опит в определена система да се изрази на понятийно ниво дълбоката противоречивост на жизнените явления, непостижими за човешкия разум, но все пак достъпни за познанието.

⁴ Този метод е наследен от елинистическите философски системи, и по-специално от неоплатонизма. Още у Плотин и у Филон се откриват наченки на апофатическото определение на единното, а също така и противопоставяне на единното на света на битието (Флоренски 1914: 163). Системата на наличните във византийската гносеология противоречия е съвършено неподвижна. Противоположните съждения не произтичат едно от друго, а се противопоставят помежду си понякога чрез завинаги установената твърда структура от термини. Този статичен антиномизъм съзнателно е насочен към пълно прекъсване на по-нататъшно развитие на формалнологическото мислене по отношение на постигане на първопричината на жизнените явления. Той е възприет от отците на Църквата като понадеждна и истинна система на мислене, отколкото диалектиката (Флоренски 1914: 39)

връзки при старобългарската терминологична лексика, изнесени в монографията на Т. Илиева върху богословската терминология в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“ (Илиева 2013а: 251–360)⁵.

Тук възниква въпросът каква би била ползата от речник на антонимите в средновековния български език. Мисля, че създаването на такъв справочник е от съществено значение за историческата ни лексикография. Той ще представя едно от основните семантични отношения в лексикалната система на езика на съответния минал етап от неговото развитие; експонирайки антонимните връзки между конкретните думи, от гледна точка на логиката ще разкрие в сравнителен план със сегашното състояние на езика вида на засвидетелстваните в старите писмени паметници противоположни понятия, които влизат в антитетични отношения едно спрямо друго – дали те са общи хронотопно индетерминирани универсалии, характерни изобщо за езиците, или са ограничени във времето и пространството културни реалии; в чисто филологически аспект ще очертае начините в езика на съответното равнище от неговата еволюция да се означава това отношение, ще изяви съществуващите синонимно-антонимни релации между думите, посредством подходящи примери ще илюстрира тогавашното ниво на естетически творческо владение на тези възможности на езика; ще позволи на специалисти от различни области (философи, културолози, богослови и пр.) чрез използването на антонимията като похват на познавателна дейност или художествено изразяване в литературата от този период да изследват начина на мислене и ценностната система на човека от Медиевума – кои явления той определя като положителни и кои – като отрицателни.

Настоящата статия представя за дискусия модел на речник на антонимите в средновековния български език.

Целта на предлагания проекторечник е да събере и лексикографски да обработи антонимното богатство на българския език от IX–XIV в. Тук обаче трябва да се има предвид, че данните, с които разполагаме, са фрагментарни, тъй като до нас е достигнала само малка част книжовни паметници, и то с относително тясна тематична насоченост. Много от антонимно-синонимните редове вероятно са непълни, а някои дори изобщо не са писмено засвидетелствани. Необходимо е да се подчертае също, че наличният ресурс от разглежданата категория думи принадлежи преди всичко към книжовния пласт лексика. В много по-малка степен са представени тези, които могат да се отнесат към прасла-

⁵ Посоченият труд е крачка в изследването на явлениято антонимия с оглед на богословската терминология като отделен сегмент от лексикалната система на езика от Симеоновата епоха върху словния материал на отделен паметник. В приложения към монографията речник на специалните теоложки названия в „Небеса“ след тълковно-иллюстративната част със знак ‘≠’ и препратка на съответното място в азбучния ред на словника се посочват антонимите на заглавната дума, които принадлежат към лексикалната система на лексикографирания паметник. В справочната част след бележка ‘срв.’ се дават незасвидетелстваните в трактата синонимни термини (т.е. принадлежащите към макросистемата на езика), като се отбелязват паметниците, където са регистрирани. Особено внимание е обърнато на съпоставката с дублиращия среднобългарски превод на Догматиката от XIV в. Така верижно, макар и опосредствано, може да се проследи целият синонимно-антонимен ред, доколкото е засвидетелстван в привлечените в изследването паметници.

вянския субстрат на езика или към неговия общоупотребим инвентар, предвид спецификата на източниците (изцяло писмени свидетелства), привлечени за ексцерпцията.

Съобразно поставената цел проекторечникът, който се предлага тук, е целесъобразно да бъде от смесен тип – по подбора на лексикалните единици (само тези, които влизат в синонимно-антонимни отношения помежду си) диференциален, по ексцерпирането на материал от определен минал отрязък от съществуването на езика исторически, а по характера на обясненията на думите в него тълковен.

Обхват и източници на речника

Проектираният речник следва да обхваща лексикални единици, които влизат в синонимно-антонимни отношения помежду си, от:

- класическия старобългарски корпус;
- запазените в късни преписи старобългарски паметници;
- паметниците от Търновската книжовна школа.

За уточняване на словника трябва да се използват всички съществуващи общи палеославистични речници: Старобългарски речник (СтБР), Старославянски словарь (СС), Словарь старославянского языка (ССЯ), Речникът на И. И. Срезневски (Срезн) и този на Фр. Миклошич (Микл), Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. (СДРЯ), както и наличните индекси към отделни средновековни паметници на старославянски език.

Подготовката по съставяне на общ антонимен речник на средновековния български език следва да започне с лексикографската разработка на антонимията в отделни паметници⁶ или автори⁷, т.е. със съставянето на частни антонимни речници. След събиране на достатъчно данни на микроравнище трябва да се премине към описание на макрониво, като се разширява обхватът на наблюдение до група паметници от дадено литературно средище (примерно Преславската, Охридската или Търновската книжовна школа), определен исторически отрязък (Първата или Втората българска държава), една или друга редакция (руска, сръбска). Натрупването на значителен по обем материал ще даде възможност за съпоставителни изследвания на употребата на антонимията у различни автори, литературни центрове, хронологични граници, езикови редакции.

Макроструктура на речника

Проблемът за това какво трябва да включва словникът на един антонимен речник е тясно свързан с въпроса за видовете антонимия, което от своя страна зависи от разбирането за същността на явлението. При изграждане на структурата на един бъдещ речник, общ или частен, на антонимите в средновековния български език, трябва да се изхожда от разбирането за антонимията като антисемия – т.е. като връзка на лексеми от една част на речта по техни логически

⁶ Вж. например Илиева 2009: 60–78.

⁷ Вж. например Илиева 2013б: 119–130.

противоположни значения (Пернишка 2000: 73). В този смисъл в него трябва да влязат не само думи от различни корени, означаващи противоположни понятия (зълъ ≠ добръ; лъбнтн ≠ ненавндѣтн), но и енокоренни деривати с негация (правдѣнъ ≠ неправдѣнъ; ѹбѣст ≠ бесѹбѣстнѣ), както и такива, създадени от семантично противоположни представи (вѣмѣтатн ≠ отѣмѣтатн; надѣлѣжатн ≠ подѣлѣжатн)⁸. Несъмнено речникът следва да съдържа т.нар. качествени антоними, между които няма средна степен (доуѣхъ ↔ плѣтъ; жнзнь ↔ смръть; вѣрънь ↔ невѣрънь), както и тези за насоченост на действието (начало ↔ конць, вѣлѣстн ↔ нзлѣстн). С уговорка трябва да се включат и антонимите конверсиви (коупнтн ↔ продатн, отнтн ↔ възвратнтн са).

Доколкото всеки исторически речник има описателен, а не нормиращ характер, както лексикографските трудове, представящи съвременното състояние на езика, предлаганият тук проекторечник на антонимите в средновековния български език трябва да обхваща системата от писмено засвидетелствани антонимни отношения в цялото ѝ богатство. Затова в него е необходимо да намерят място и окационалните антители, които са извън системата, употребени в текстовете ad hoc. Например в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“ прилагателното пунмънъ в качеството си на онтологичен термин ‘комуто е присъщо пасивното възприятие на външния свят’, грц. παθητικός, се антонимизира с бестрастнъ, бѣ страстн в специалното му значение ‘неподлежащ на външно въздействие’. В същия паметник е засвидетелствано енократно антонимизирането на обѣщъ с изразите въ ѹбѣст своен ‘който се отнася до индивида, индивидуален’ и о собѣ сын ‘комуто е присъщо частно битие’. Само при такова широко разбиране на антонимния ред речникът би отразил в пълнота равнището на естетически творческо владееие на конкретно описваните възможности на езика.

Между словообразователно сродните думи в средновековния български език, образувани с помощта на негиращ префикс не- или без-, има някои, които принадлежат към квазиантонимите и поради това нямат място в речника, например законъ ↔ безаконнѣ, безаконеннѣ /безаконьннѣ/, където отрицателният член на двойката не значи ‘липса на закон’, а ‘неизпълнение на закона, законопрестъпление’.

Микроструктура на речника (структура на речниковата статия)

Като заглавни единици в Речника на антонимите в средновековния български език следва да се изведат антонимните редове, чиито членове са:

- основни, непроизводни от синхронна гледна точка думи (добръ ↔ зълъ, лъжа ↔ истина)⁹;

⁸ Отделни изследователи неоснователно изключват от категорията на антонимите думите, произведени с помощта на семантично противоположни представи, аргументирайки се, че в случая става дума не за чисто лексикални, а за лексикално-граматични опоненти (Введенска 1971). Тук споделяме мнението на Е. Пернишка, че значението на представката, макар и типово, не може да се определи като граматично, поради което антонимният речник трябва да включва и редове като възвѣсти ↔ съвѣсти; възводити ↔ изводити и пр. (Пернишка 2000: 74).

⁹ Към речниковите статии на непроизводните думи в края следва да се дадат техните производни – най-често прилагателни, отвлечени или отглаголни съществителни, наре-

- някои производни думи антоними като причастия от антонимни глаголи, наречия от прилагателни, означаващи противоположни признаци, и т.н., ако техните производящи не са писмено засвидетелствани в източниците на ексцерпция, както и в случай че единствено в тази си словоформа основните думи образуват антонимно отношение (свършенъ ↔ несвършенъ, глаголанъ ↔ неоглаголанъ, нѣнзглаголанъ, нѣнзглаголемъ).

В антонимните редове е необходимо да се включат в скоби някои чести фонетични или морфологични разновидности на отделните членове, както и словообразователни форми на прилагателни и глаголи (ѹѹвьствънъ ↔ бѣѹвьствънъ /бѣѹѹвьствънъ/; ѹѣстнѣ ↔ нѣѹѣствоватѣ /нѣѹѣствоватѣ/, бѣсѹѣствоватѣ /бѣѣѣствоватѣ/; свон ↔ ѹѹждѣ /ѹѹждѣ, ѣѹждѣ/, прѣстѣ ↔ сѣложѣнъ /сѣложънъ/).

Един от въпросите, които трябва да се решат при съставянето на речника, е структурирането на отделните редове. Най-простият антонимен ред се състои от две думи, образувачи антонимна двойка. Наличието на близкозначни думи към всеки от антагонистите обаче разширява реда с т.нар. варианти – синонимни поредици в противоположни значения, които заедно формират един цял синонимно-антонимен многочлен¹⁰.

Друг проблем при съставянето на речника е по какъв критерий да се избере водещият антоним, респ. водещата двойка при синонимно-антонимните многочлени. Както правилно отбелязва Е. Пернишка, този въпрос трябва да се реши с оглед на системността в езика (Пернишка 2000: 76). Доколкото на системно равнище антонимният ред е сбор от потенциалните според системата думи – значения (Новиков 1973: 68), като негова заглавна единица следва да се изведе доминантната двойка противопоставящи се единици, т.е. най-честата и контекстуално независима опозиция от две наименования. По този начин се отразява второстепенното място на останалите членове от реда. При словообразователно вариране на семантично еднородни думи с еднаква степен на употребителност обаче, каквито в средновековния български език има в изобилие, доминанта често пъти трудно се определя и тогава по-уместен е азбучният ред като най-практичен за систематизиране на голям брой лексикални единици¹¹. В предлагания тук проекторечник това би отразило реалното състояние в исторически план на една лексикална система, все още лишена от езикова

чия. Например към опозицията дѣврѣ ↔ зѣлѣ трябва да се включат и двойките техни производни дѣвро ↔ зѣло, дѣвротѣ ↔ зѣловѣ.

¹⁰ Така са систематизирани синонимно-антонимните редове в РАБЕ. Друг начин на систематизация на вариантите е в опозиция на всеки от тях с антонима, определен като водещ (т.е. като отделни двойки антоними). Такива подредове също биха могли да получат разнообразно оформление – в поредица, както е структуриран антонимният ред в речника на Л. Введенска (Введенска 1971), като подзаглавни редове, както е структуриран антонимният ред в речника на М. Лвов (Лвов 1984), в нови редове, както е структуриран антонимният ред в речника на В. Комисаров (Комисаров 1964). Предпочитането на хоризонтално представяне на варирането в антонимния ред в РАБЕ, при което не се посочват антитези на първата дума с останалите (както е прието в руската лексикографска традиция), Е. Пернишка мотивира с това, че антитези образуват помежду си всички членове на реда (Пернишка 2000: 76).

¹¹ Това положение в пълна сила важи и за съвременното състояние на системата (Пернишка 2000: 76). Този факт се дължи на континуитета на езиковото развитие.

нормираност, за която са характерни силно изразена вариативност на изказа и словообразователна дублетност¹².

Азбучният ред е уместно да бъде нарушен само в случаите, когато:

- по-простият антоним от две словообразователно взаимосвързани единици се поставя на първа позиция, тъй като другият се обяснява чрез него (законънъ ≠ беззаконънъ; сѣщѣство ≠ несѣщѣство, кѣстѣствънъ ↔ прѣкѣстѣствънъ, ѹрѣсѣкѣстѣствънъ)¹³;
- антонимите означават пространствена или времева последователност (наѹаѹтн ↔ конѹаѹтн, прѣвѣ ↔ послѣдѣннѣ);
- преносни или редки лексеми, които са синоними на неутрални антоними, заемат по-второстепенно място в опозицията независимо от азбучния си ред.

Като синоними към всеки от двата антагониста в предлагания проекторечник следва да се третират не само отделни близкозначни лексикални единици, но също и съответни предложни изрази и словосъчетания (бѣстрѣстѣнъ, бѣ стрѣстѣтн, бѣз вѣдѣа, непрнѣмѣнъ, нѣ прнѣмѣаа ↔ стрѣстѣнъ, вѣдѣа прнѣмѣаа, прнѣмѣнъ). Подредбата трябва да бъде в азбучен ред първо на думите, а след тях на синтагмите.

Евентуалните по-значителни смислови различия при близкозначните думи трябва да бъдат отразени в предлагания проекторечник чрез оформяне на отделните лексикални единици в самостоятелни антонимни редове, в случай че образуват двойка със съответни противоположни понятия (Пернишка 2000: 76). По тази причина следва да бъдат разделени например: дѹшѣнъ, грц. ἔμψυχος, ἔμψυχομενος 'одушевен, който притежава душа' ↔ бѣздѹшѣнъ, грц. ἄψυχος 'неодушевен' и дѹхѹвѣнъ, πνευματικός ↔ плѣтѣнъ, плѣтѣскъ, грц. σαρκικός, τωματικός.

Полисемантичната структура на една дума е причина тя да влиза в опозиции с различни думи, попадайки с отделните си значения в повече от едно поле (Новиков 1973: 66). В резултат на това антонимните връзки се разширяват и значително се усложняват. Тези отношения също трябва да намерят адекватно отражение в речника на антонимите в средновековния български език, като за всяка дума се посочват противоположните ѝ думи по отделни значения¹⁴. Например като теологически термин прилагателното бѣзѹаѹаѹнъ в Йоан-Ек-

¹² Аксиологическият принцип на подредба, при който изборът се мотивира с установеното от древността ценностно противопоставяне на някои понятия на положителни и отрицателни, като предимство се дава на положителните понятия, е неприложим, доколкото ценностното възприемане на действителността по един или друг начин има субективен характер, определя се от гледната точка на някого в определено време и място, като придава на антонимните значения относителност, субективност (Пернишка 2000: 77).

¹³ Принципът на подредба според семантичната сложност на означаваните от антонимите понятия не може да бъде възприет като универсален, защото е неприложим, когато се отнася за противопологащи се непроизводни думи (като дѹхѹз ↔ плѣтѣ, лѹбѹз ↔ ненавѣстѣ, мѣзѹжѣство ↔ едѣнѣство, благословѣнѣ ↔ клѣтѣа), при които определянето на семантично по-простата дума не е еднозначно. Вж. по въпроса по-подробно у Апресян 1974: 286, 302–305.

¹⁴ Адекватното отразяване на многозначността в една антонимна парадигма изисква решаването на кардиналния проблем как да бъде построен един антонимен речник. В лексикографските трудове на съвременни езици (на Л. Введенска, на М. Льов, РАБЕ) анто-

зарховия превод на Богословието означава 'общо свойство на Божествената природа, което принадлежи в еднаква степен и на трите Ипостаси по същество и ги характеризира като изконно битие' и се антонимизира с *по̀дѣлѣтънъ* 'ограничен във времето'. Като тринитарен термин същият назовава 'лично свойство на Първото Лице на Пресветата Троица, което го характеризира като необусловено от никаква предхождаща го и външна Нему причина' и влиза в опозиция с *внѣнъ*, *внѣовънъ* 'обусловен'. В значението си 'ноуменално възприемаем' *разу̀мъ* се противопоставя на *внѣнмъ* и *чу̀къмъ* 'сетивно възприемаем', но в смисъл 'който притежава разум' е антоним на *безо̀умънъ*.

Освен общите проблеми с антонимните речници на съвременните езици речникът на антонимите в средновековния български език поставя и някои специфични изисквания по отношение на структурирането.

Доколкото основната цел на всеки исторически речник е описателна, а не практическа, препоръчително е речникът на антонимите в средновековния български език да бъде тълковен, а не списъчен. Основен принцип при неговото съставяне ще бъде да се посочва общото значение, по което думите се противопоставят и което ги обединява в синонимно-антонимния ред, а след това да се разкриват семантичните и/или стилистичните отсенки на отделните му членове, като се подкрепят с илюстративен материал, който да онагледява реалната употреба на членовете на реда в достигналите до нас литературни източници. Така приведените семантизиращи текстови откъси ще обосноват включването на съответната дума в конкретния ред. Необходимо е илюстративните примери да се извличат от различни атрибуирани и неатрибуирани паметници, от преводни и оригинални текстове. По възможност те трябва да представят противопоставянето на съответните антоними в различен контекст и в един общ контекст.

Предвид ограничения ресурс от източници, въз основа на които се описва антонимията в исторически план, за разлика от отворената структура на съвременните лексикографски трудове, в речника на антонимите в средновековния български език всеки антоним следва да се привежда с показателя си за фреквентност в привлечените източници. Сводната справка за честотата на употребата на даден член от антонимния ред в отделните паметници ще позволи съпоставителни наблюдения върху разпространеността и честотата на отделните членове в различните текстове, включени в обема му, ще даде отговор на въпроса има ли движение (увеличаване или намаляване на употребата), би дало възможност да се проследи динамиката в този сегмент от парадигматиката в

нимните отношения на една дума с абсолютно или отчасти различаващи се в семантиката си думи се дават в самостоятелни редове посредством индексирание на водещата дума. У Л. Новиков пък полисемията на един и същи антонимен ред се представя в една и съща речникова статия. Според Е. Пернишка по-сполучливото решение е двойките антонимни значения да се поставят една след друга, в тяхната връзка, а не да се изрежда цялата полисемия на един антоним, а след това – на другия, тъй като по втория начин семантичните връзки се отдалечават и размиват. Тези два типа структуриране на полисемията се срещат и в речниците, които комбинират синоними и антоними, като антонимите се изреждат или след синонимите по всяко значение на заглавната дума, или след всички синонимни редове, по реда, по който са подредени те според семантиката си (Пернишка 2000: 73).

езика – създаването, попълването и измененията в синонимно-антонимните редове, както и да се покаже връзката на тези процеси с развитието на лексиката и промените в нея.

При частните речници, за да се определи доколко лексиката на съответния лексикографиран паметник, съответно автор, се придържа о Кирило-Методиевата традиция и доколко спазва нормативността на школата, към която принадлежи, следва да се направи, от една страна, сравнение с данните на класическите старобългарски паметници, а от друга – да се проследяват тенденциите в други книги от същото книжовно средище, в чийто текст присъстват съответните членове на синонимно-антонимния ред (макрониво на езика).

Ако се описва семантичното отношение антонимия в лексикалната система на отделен паметник, би било добре също към словоупотребите от базовия ръкопис да се дадат и вариантите им в ръкописната традиция (текстологичните дублети). Така би се получил един прегледен синопсис в синхронен и диахронен план на думите, влизащи в синонимно-антонимни отношения от съответния текст, респ. период от развитието на езика, което би позволило да се проследят непосредствено количественото им съотношение и степента на разпространение в книжнината през отразения в речника етап от езиковата история и преписваческата рефлексия спрямо тях в текстовата традиция.

Ако се описва семантичното отношение антонимия в лексикалната система на преводен текст, всеки антоним следва да се привежда и с гръцките съответствия. Това би позволило да се проследи релевантността на преводаческите решения при предаването на определена гръцка лексика. Семантичният и контекстуалният превод разкриват по-свободно отношение на славянските преводачи към оригинала, стремежа им да предадат смисъла, без да робуват на формата, която задава подложката, умението им да използват изразните средства на родния си език, за да пресъздадат семантичното отношение на противопоставяне в езика на оригинала. Като свидетелство за това може да се приведе фактът за множеството синонимни преводи на едни и същи антонимизиращи се гръцки лексеми. В уметелото прилагане на това разнообразие се изявява изкуството на старобългарския писател – преводач и оригинален творец. Такъв лексикографски подход ще позволи да се открият спецификата и стилистичните особености в преводаческата техника на всеки книжовник с оглед на описваната категория думи.

Тук много полезни за изследване на антонимията като езиково явление са двуезичните исторически речници, особено индексите, които не просто изброяват преводните еквиваленти, каквато е практиката на общите лексикографски трудове, а показват точно кое гръцко съответствие на коя старобългарска дума и в кой контекст отговаря.

Тъй като по-голямата част от думите, засвидетелствани в средновековните ни писмени паметници, се пазят и до днес в съвременния български език (говорим и книжовен) или в неговите диалекти, би било полезно проекторечникът на антонимите в средновековния български език да дава справка дали отделните членове на синонимно-антонимния ред съществуват и до днес, в кой лексикален пласт на съвременния български език се употребяват, в каква външна форма и с какво значение, с една дума, как еволюира съответният синонимно-антонимен ред думи в езика – при кои синонимно-антонимната релация

се пази, при кои се изгубва, кои напълно отпадат от системата на езика, кои променят регистъра си на употреба и т.н.

Като илюстрация на казаното ще дам един конкретен пример за речникова статия на речник на богословски термини антоними в Йоан-Екзарховия превод на *De fide orthodoxa*:

вещьствьнъ, вещьнъ ↔ безвещьствьнъ

вещьствьнъ (2)¹⁵, грц. φυσικός¹⁶ (54a¹⁷, разночет. V еѣтвенъ, което според Л. Садник е първоначалната версия (срв. Шестоднев 79с знаменнѣ вещьствьныхъ (реконстр. вѣстьствьныхъ) вещьнн)¹⁸ ὕλικός(105a).

Свойствен на или отнасящ се до материята, материален¹⁹: немощьно бо бѣ вещьнъ безъ вещьствьнаго рожьства соущѣа 54a²⁰

≡ вещьнъ²¹

≠ безвещьствьнъ

Гр. Наз. XI в. 153 (Срезн.)²²

безвещьствьнъ (4), грц. ἄυλος (104a, разночет. III невещьствьнъ, 105a, разночет. II, IV, V безвещьнъ, 105б, разночет. I, II, IV, V безвещьнъ, 172a, разночет. I–V безвещьнъ).

Нематериален:

а) В абсолютен смисъл свойство на Божествената природа: 105a еѣдно по истинѣ безвещьствьно божьство, срв. 172a;

б) В относителен смисъл свойство на духовните твари – ангелите: аньгелъ... бесплътнъ же... и безвещьствьнъ, еанкоже къ намъ прележѣщѣе 105a, срв. 104a.

≠ вещьствьнъ

∅

В заключение бих обобщила, че равнището на научните изследвания и изворовата палеославистика в наши дни дава възможност да бъде направен всестраниен лексикологичен анализ и изчерпателна лексикографска разработка на антонимията като езиково явление в исторически план (видове, поява, синонимно-антонимни редове и употреба). Извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал ще позволи цялостен поглед върху семантичната структура на реализираните в разнообразни контек-

¹⁵ Брой употреби в лексикографираня паметник.

¹⁶ Съответстващият гръцки термин в подложката.

¹⁷ Сигнатура, която показва листа и страницата, на която се намира съответната словоупотреба на заглавната дума в основния текст на „Небеса“ по изданието на Л. Садник (Садник 1967–1983).

¹⁸ Засвидетелствано разночетене на съответната словоупотреба в ръкописната традиция на „Небеса“ (по данни на критическия апарат в изданието на Л. Садник).

¹⁹ Дефиниция на термина.

²⁰ Илюстративен пример от текста на „Небеса“.

²¹ Със знак ‘≡’ се означават терминологичните дублети, а със знак ‘=’ – близкозначните специални наименования. Със знак ‘≠’ се прави препратка към антонимния термин, засвидетелстван в лексикалната система на същия паметник.

²² Сводна справка за наличието на съответния член от антонимния ред в други паметници. В скоби се дава речникът, по който са снети данните. Със знак ‘∅’ се отбелязва липсата на съответната дума в други паметници (по данните на наличните лексикографски трудове).

сти лексеми с оглед на конкретно описваното семантично отношение – в синхрония и диахрония.

Предлаганият проект за речник, описващ антонимията като езиково явление в исторически план (на макро- и/или микроравнище), би представлявал ценен принос към диахронната българска лексикология и лексикография, превръщайки се в база за редица обобщения относно разволя на този вид парадигматични отношения в езика на даден етап от неговата еволюция. Посредством успоредяване на семантичните структури на членовете във всеки синонимно-антонимен ред той би разкрил отчетливо приликите и отликите между отделните единици, оттенъците в значението на влизащите в синонимно-антонимни отношения думи, би показал сложните и многопосочни връзки между тях. В него ще намерят отражение регистрираните словообразователни модели, тяхната продуктивност или непродуктивност и инвариантна семантика. Ще бъдат проследени семантични процеси като абстракция и модализация, ще се документират и интерпретират отделни интересни случаи.

Речникът ще позволи съпоставителни наблюдения по отношение на употребата на антонимното богатство:

- в съвременни помежду си текстове от един, респективно от различни жанрове, за да се открият езиковите особености на отделните жанрове и автори в синхрония;

- в разновременни помежду си текстове от един, респективно от различни жанрове, за да се установят приликите и отликите в диахрония;

- в текстове от различни редакции, за да се уточнят ареалните специфики в словообразователните тенденции при лексиката на средновековни славянски паметници, възникнали в различна диалектна среда (с оглед на сравнителната лексикология на славянските езици от началния период на писмеността);

- спрямо съвременното състояние на езика.

Той ще се превърне в надеждна основа за важни наблюдения върху съхраняването на книжовните традиции и континуитета на езика.

ЛИТЕРАТУРА

Андриевска 2003: Андријевска, Н. Преводот на грчкото привативно алфа во старите македонски текстови. Скопје, 2003.

Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974.

Введенска 1971: Введенская, Л. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов на Дон, 1971.

Давидов 1996: Давидов, А. Старобългарска лексикология. Велико Търново, 1996.

Ефимова 2005: Ефимова, В. К вопросу о лексическом выражении отрицания в старославянском языке. – *Slavia*, 2005, № 2–3, s. 251–264.

Илиева 2009: Илиева, Т. Антонимията в старобългарския език (върху материал от старозаветните пророчески книги по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека, Санкт-Петербург). – *Palaeobulgarica*, 2009, № 4, с. 60–78.

Илиева 2013а: Илиева, Т. Старобългарско-гръцки терминологичен речник-индекс към Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. – В: Т. Илиева. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София, 2013, с. 251–360.

- Илиева 2013б:** Илиева, Т. Термини антоними. – В: Т. Илиева. Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София, 2013, с. 119–130.
- Комисаров 1964:** Комиссаров, В. Н. Словарь антонимов современного английского языка. Москва, 1964.
- Лвов 1984:** Львов, М. Р. Словарь антонимов русского языка. Москва, 1984.
- Лопина 1988:** Лопина, В. Načini prevodenja grčkog alpha privativum i latinskog privativnog in- u crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije. – In: Leksikografija i leksikologija. Sarajevo, 1988, s. 165–172.
- Мейендорф 1974:** Meyendorff, J. Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Thems. New York, 1974.
- Молнар 1985:** Molnár, N. The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. Budapest – Köln – Wien, 1985.
- Мошински 1982:** Способы перевода греческих словообразований с отрицательной В- в старославянской Супрасльской рукописи. – In: Cyrillomethodianum VI, Thessalonique, 1982, с. 81–97.
- Новиков 1973:** Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке. Москва, 1973.
- Пернишка 2000:** Пернишка, Е. Лексикографски проблеми на Речник на антонимите. – В: За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения '98. Материали от Първата национална конференция по лексикография и лексикология, посветена на 100-годишнината от рождението на българския лексикограф и преводач Стефан Илчев (София, 19–20 октомври 1998 г.). София, 2000, с. 71–80.
- Пернишка, Василева 1997, 2014:** Пернишка, Ем., Ст. Василева. Речник на антонимите в българския език. София, 1997. Второ допълнено и преработено издание. София, 2014.
- Садник 1967–1983:** Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. B. 1, 2, 3. Wiesbaden – Freiburg i. Br., 1967–1983 (= MLSDV Fontes et dissertationes, T. 14).
- Флоренски 1914:** Флоренски, П. Столп и утверждение истины. Москва, 1914.
- Шуман 1958:** Schumann, K. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen. Berlin, 1958.

ЦИТИРАНИ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ТРУДОВЕ

- Микл:** Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien, 1862–1865. Scientia Verlag Aalen. 1977.
- СА:** Sadnik, L., Aitzetmüller, R. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
- СДРЯ:** Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. В 10 т. Москва, 1988.
- Срезн:** Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка. Т. 1–3, Санкт-Петербург, 1893–1903. Репринтное издание. Москва, 1989.
- СС:** Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.
- СтБР:** Старобългарски речник. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева. Т. 1–2. София, 1999–2009.
- СЯС:** Slovník jazyka staroslověnského. ČAV. Т. 1–3. Praha, 1958–1994.